

Сулайман РЫСБАЕВ

**КЫРГЫЗДЫН
ЭЛДИК НАРКТУУ
ТҮШҮНҮКТӨРҮ**

Жаштар үчүн

Бишкек-2020

Сулайман РЫСБАЕВ

КЫРГЫЗДЫН ЭЛДИК НАРКТУУ ТҮШҮНҮКТӨРҮ, кыргыздын улуттук нарктуу таберик түшүнүктөрүн баалаган жаштар жана жалпы эле жарандар үчүн, Б., 2020-. –б.

Китепте кыргыз эли кылымдар бою жан дүйнөсүндө сактап, турмушунда бекемдеп, урпактан –урпакка унутулбай келген нарктуу түшүнүктөрү айрым түшүндүрмөлөрү менен берилди. Алардын көпчүлүгү унутулуп, бир катары гана улуулардын кебинде сакталып келатпаса, күндөлүк турмушубуздан аз-аздап сүрүлүп кетип баратат. Аларды жаш муундардын биле жүрүүсүн максат кылып, ар жерден аздектеп чогулттук.

Китеп жаштарга, ошону менен бирге, жан дүйнөсүнө кыргыз руху уялаган жарандарыбызга жана аны үйрөнүүнү каалаган бардык атуулдарга арналат.

С.Рысбаев, 2020

Рис.
АПАМДЫН ПОРТРЕТИ

Чынымды айтайын, бала күнүмдөн бери Токтогул районунун Сары-Камыш деген тоолуу, машинанын түтүнү абасын булгабаган, шаардын дүңкүлдөгөн попмузыкасын тыңшап укпаган, теледен кыйшаңдаган Европа стилин карап көрбөгөн, нагыз кыргыз духу менен жашаган айылда чоңоюп, чоң ата –чоң энемдин колунда тарбия алып, алар менен бирге аш-тойлордо, карыялардын арасында, кешигин ичип, кебин тыңшап жүрүп жетилсем да, алардын не бир укмуш сөздөрүн таназар албай койгон кездериме азыр бармагымды тиштеп өкүнүп отурам. Анткени алар мен үчүн жандуу тарых экен да! Алар мен үчүн тарыхты үйрөтөр мектеп экен да!. Алар мен үчүн окуп бүткүс, баасы жок китеп экен да! Алар мен үчүн нагыз элдик мугалим, элдик улуу академиктер экен да! Ошону убагында билбей, барктап-баалабай, уксак уккан жерде, көрсөк көргөн жерде калып, магнит лентасына түшүрүп алууга мүмкүн болгон болсо да, алар арабызда түбөлүк жашап жүрө бере тургансып, далай мүмкүнчүлүктөрдү шамалга кетириптирбиз!

Сексен-токсонго жетип, андан алда канча озуп, жүз ашып жашап өткөн Муза аба, Садырбек аксакал, Жунусаалы аксакал, Жакып аксакал, Жуматай аксакал, Акмат аксакал, Мамбетмуса аксакал, Рысбай чоң атам, Бекиш аке, апам Букен, чоң апаларым Тажыбү менен Түйдөк апалар, аталар жана чоң аталар эми кайра тирилип келип, биз уккубуз келген керемет санжыра менен жомокторду, уламыштар менен болмуштарды айтып бербейт. Биз маанисин унутуп, тегин билбей калган сөздөрдү чечмелеп, күндөлүк турмушубузда колдонулуп келген асыл буюмдарыбыздын атызатын түшүндүрүп, кайдан-жайдан аталып калган жер –суу аттарыбыздын аталыштарын таржымалап бербейт.

Куйма кулак айрым улуу муундагы этнограф окумуштууларыбыз, тилчилерибиз, жазуучуларыбыз Т.Сыдыкбеков, Х.Карасаев, А.Осмонов, З.Бектенов, А.Акматалиевдер гана терип-тепчип жыйнап, кагаз бетине калтырып кеткени болбосо, ата-бабалар билген далай нарктуу түшүнүктөр өзүлөрү менен бирге кеткен экен! Ошон үчүн элибиздин далай рух казынасы жыйналбай, кагазга түшпөй, далай кылымдын бүктөмдөрүнө жашынып кала бериптир.

Колуңуздардагы бул китепче биз үчүн таберик болуп аталардан калган ошол түшүнүктөрдү жаштарыбыз биле жүрсүн деп, кашыктап чогултумуш эттик. Ал аракет да жөн эле жерден чыга калган жок. Бир ирет айылга барып, конокто отуруп, беш бармакка эт туурап калдык. Ошол кезде капыстан эле, жаныбызда эттен кыя кесип жеп отурган Токтомамбет аксакал: «Балдар, силер тууралган эттин түрлөрүн, алардын аталыштарын билесиңерби?» -деп сурап калды. Отурган төрт-беш жигиттер бири-бирибизди карап ойлонуп туруп калдык. Анан «айтсаңыз» дегендей агайга кайрылдык.

Агай өмүр бою балдарга орус тилин үйрөтүп сабак берип, мектеп жетекчилигинде жүрүп эс алууга чыккан. Ошо орус тилчи экенине карабай, кыргыз жан жүйнөсүндө жүргөн бир катар түшүнүктөрдү жадында сактап, байкап-баалап жүргөнүнө мен абдан кызыгуум артып, агайдын сөзүн тыңдадым.

- Эттин туурамынын түрлөрү мындай, балдар. Кыргыз болгон соң, биле жүргүлө,- деп мына буларды баяндады, - **Куш тил** деген турам бар. Ал этти куштун тилиндей тилке үч бурч кылып тууроо. Муну элибизде куш тил туурам деп коюшат. **Бөрү тил** деп коёт, ал майда тилик кесмедей туурам. Туурамдын бул түрү да жогоркуга окшош. Мындай туурам туурамчынын талантына, өнөрүнө жараша болот. **Бөрү жортум**- деген бар, ал-одуракай туурам. Туурамдын мындай түрү, албетте, эт тууроону билбеген адамдын кылган иши. Же болбосо, эт тууроого анча маани бербеген адамдар ушундай туурашат. Шашылышта, кээде шылына бышкан, майлуу, тууроого колго келбей калган этти да кээде кол менен үзүп-үзүп, же мокок бычак менен жортуп-жортуп туурап жей берген этти да бөрү жортум деп коёт. **Элеме туурам** -сулп эттин туурамы. Айрыкча, жылкынын, же уйдун сулп этин курч бычак менен шашпай, эринбей майда тууроо-элеме тууроо делинет. Анан **жапырмак туурам** деген да бар, ал-чарым эттин туурамы. Деги эле, чарым эт жакшы туурала бербейт. Ал дагы бирде үзүлүп, бирде кесилип, бирде чоюлуп, иретсиз тууралып, туурамчыны жүдөтөт. Аны ошон үчүн курч бычак менен эптеп үзүп-кесип туурап, үзүлүп түшкөндөрүн көргөзбөй, айрым жакшы тууралгандары менен жаап-жашырып тууроо-мына ошол үчүн жарыпмак тууроо деп айтылып калса керек...

Мен бала кезде сабак берип, ал тургай класс жетекчи болуп жүргөн кезинде уккан сабактарымдан да бул ирет айткан агайдын эки ооз сөзү алда канча баалуу сабактай туюлду!

Андан ары, айылда айрым өнөр баалагандар жасап жүргөн улуттук буюмдар, анын камчы өрүм, кереге-уук жасоо, боорсоктун кесилиши, конок күтүү, куда күтүү ж.б. туурасындагы элдик айтымдар туурасында да талкуулашып отуруп, мага капыстан ушундай элдик түшүнүктөрүбүздү жыйнап-чогултуу тууралуу ой жаралды.

Бул ойдун жаралышы, албетте мени көп түйшүлттү, көп изденүүгө, уккан-көргөндөрүмдү, окуган-билгендеримди системага салууга алып келди. Анда сексек үчкө чыгып арабызда эле, апам Букендин жанын койбой, «Муну эмне дейт? Тигини кандай дейт?» -деп сурап, далай ойлорумду бекемдеп, толуктап, тактап, иреттеп, тээ бала кезимде, жогоруда айтып өткөн айылдаш ак сакалдардын оозунан уккан сөздөрдү кинодой кара түрүп, кайра тыңшап, унуткандарды эске түшүрүп, анан ушул китептеги маалыматтарды чогулта

баштадым.Т.Сыдыкбеков, Х.Карасаев, А.Осмонов, З.Бектенов, А.Акматалиев, А.Оморев, ж.б. акын-жазуучу-окумуштуулардын эмгектерин карап, алардан да көп баалуу маалыматтарды таптым. «Таптым» деп сыймыктанганым- бул, элибиздин баалуу табериктерин чогултуп, кайра элге берүүгө аракет жасаганым болду.

Албетте, элдик таберик түшүнүктөрүбүз океан болсо, бул китепчедеги маалыматтар алардын бир гана үзүмүндөй болор. Ошентсе да, кичинекей бул китепчени колуңузга алып, билгениңизге баш ийкеп, унуткандарыңызды эстеп, жаш муундарга айта жүрүңүз. Ошентели да, жаштарыбыз, уул-кыздарыбыз, ата-бабаларыбыздан калган ушундай баалуулуктарыбызды унутпай сактай жүрсө экен – деп тилек кылалы!

Сулайман Рысбаев,
профессор, жазуучу,
КРнын маданиятына эмгек сиңирген ишмер

САЛТ, НАРК, КААДА, ҮРП-АДАТ жана ЫРЫМ-ЖЫРЫМ ТҮШҮНҮКТӨРҮ ТУУРАЛУУ

Ата салты деген эмне, нарк деген эмне, каада жана үрп-адат деген эмне? Албетте, булардын баары биздин күндөлүк турмушубузда эзелтеден бери жашап келет, жашап келген жана да жашай бермекчи. Анткени түптүү элибиз бар, элдик салттарыбыз бар, нарктарыбыз, каада жана үрп-адаттарыбыз бар жана алар элибизден калбайт, элибиз менен бирге жашайт.

Алар элибиздин жан дүйнөсүнөн бекем орун алган жана менталдык дүйнөбүздү түзүп да, менталдык дүйнөбүздү аныктап да турат.

Менталдык дүйнөбүздү ээлеген бул асыл мурастарыбыздын ар бири өз-өзүнчө түшүнүктөрдү камтыйт жана ар биринин өзүнүн эреже-көнүмүштөрү, ар биринин мазмун-мааниси, өткөрүү тартиби жана жол-жоболору бар. Ошону менен бирге, аларды бири-бирине окшоштурабыз, кээде чаташтырабыз, бирде аларды бири-биринен ажыратып биле бербейбиз. Ошондуктан, алардын ар бирин элибиздин тарыхый тажрыйбасына таянуу менен, атайын ыраатташтырып талдап, тактап көрүүнү жана жаш муундар үчүн түшүнүктүү мүнөздө сыпаттап берүүнү туура көрдүк.

Ал үчүн бул элдик түшүнүктөрүбүз бир катар адабияттарда, сөздүктөрдө кандайча мүнөздөлүп берилгенине саресеп салдык. Адегенде, **салт** тууралуу кеп кылсак, ал мындайча мүнөздөлгөн экен. Мисалы, Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө: салт-1. «Коомдук, традициялык көрүнүштөгү, жалпы элдик мүнөзгө ээ, каада, традиция (адат-тартип)» жана 2. «Белгилүү бир нерсенин жөнү, эрежеси» (КТТС, 2-к.372-б) деп берилсе, К. Юдахиндин Кыргызча-орусча сөздүгүндө, салт түшүнүгү: «адат, үрп-адат, каада –салт, (адат, көндүм)»-деп түшүндүрүлгөн.

Ал эми, **нарк** түшүнүгү мындайча мүнөздөлгөн. Мисалы, Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө: 1.»Салт, жорук-жосун, адат, жол-жобо» (КТТС,256-б.) десе, Х.Карасаевдин «Өздөштүрүлгөн сөздөр» аттуу сөздүгүндө: (ир) «Бедел, каада-салт, жөрөлгө», ал эми К.Юдахиндин сөздүгүндө: «аталардын салты»-деп берилген.

Ошондой эле, **каада** түшүнүгү да - чоң мааниге ээ. Ал туурасында да сөздүктөрдө мындай мүнөздөлгөн. Х.Карасаевдин «Өздөштүрүлгөн сөздөр» сөздүгүндө каада түшүнүгү: салт, жосун, эреже (Карасаев, 128-б.) деп айтылса, Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө: «үрп, адат-салт» (КТТС,630-б.) деп берилген. Ал эми К.Юдахинде: «салт, туруктуу кабыл алынган эреже, церемония, ырым-жырым, жөрөлгө» (308-б.)-делинген.

Үрп-адат тууралуу да мына мындай сыпаттоолорду окууга болот. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө: «Көпчүлүк эл үчүн өнөкөт болуп калган каада, салт, традиция, жүрүш-туруш тартиби .Укумдан тукумга өтүп келаткан адат, салт» (КТТС, 605-б.) деп берилсе, Х.Карасаевдин аталган сөздүгүндө: «Өнөкөт (ир), салт, жосун, жөрөлгө» (Карасаев, 17-б.), ал эми К.Юдахинде болсо: «Салт, адат, традиция, кадимки эреже, кадимки эрежелердин нормаларынын жыйындысы» (К. Юдахин, 22-б.), «Эл тарабынан кабыл алынган салттардын жыйындысы» (Юдахин, 325-б.) деп

жазылып турат. Байкалып тургандай, баарынын аныктамасы дээрлик бирдей, мүнөздөрү да окшош болуп, чаташтырылып, аралашып калгандай байкалат.

Ырым-жырым тууралуу да, ушундай эле ар түркүн пикирлерди окууга болот. Мисалы: Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгүндө ырым-жырымдар туурасында – «ар кандай салт, ишеним, үрп-адат» (КТТС, 749-б.), делинсе, К.Юдахинде: «Ишенимдердин жыйындысы» (Юдахин, 439-б.) деп берилген. Мында да, бирдиктүү айкын сыпаттама жок сыяктуу.

Мына ушундай. Жогоруда айтылган мүнөздөмөлөрдөн улам, чынында эле, салт, нарк, каада жана үрп-адаттар тууралуу бирин – биринен айырмалап мүнөздөгөн бирдиктүү бир так пикир жок экендигин баамдоого болот. Ошондон улам, салт деген эмне, нарк деген эмне, каада деген эмне, үрп-адат деген эмне? – дегендей, биринен бирин айырмалап көрсөткөн так сыпаттама жоктугунан, жалпы эле элибизде бул түшүнүктөргө ушуга чейин маани берилбей келгендиги таң калтырат. Ошол себептен, элибиздин тажрыйбаларын байкап-иликтеп көрүп, бирдиктүү бир мүнөздөмө берип, ырааттуулукка салып чыгууга туура келери көрүнүп турат.

Чындыгында, салттар элдик менталитеттин башатында турат жана анын негизги уюткусу болуп саналат. Демек, **салт- «жалпы элдик мүнөздөгү» менталдык эрежелердин системасы, ал өзүнө нарк, каада, элдик үрп-адаттарды камтыйт жана ырым-жырымдар менен коштолуп турат.** Тактап айтканда, салт нарктуу жоболор менен ишке ашат, ал нарктар өз алдынча каадалар түрүндө жүрөт, а каадалар адатка айланган көрүнүштөр менен коштолот, анын жүрүшүндө ырым-жырымдар сөзсүз аткарылат.

Кылымдардан бери жашар келаткан **ата салттарыбыз кайсылар?**

Мисалы:

- Үйлөнүү тою,
- Бешик той;
- Тушоо тою;
- Сүннөт той;
- Куда күтүү, куда тосуу;
- Кыз узатуу;
- Үй той (Там той, үй көтөрүү тою);
- Мараке тойлор;
- Келинге сөйкө салуу;
- Тойдо жар чакыруу;
- «Жарамазан» айтуу;
- «Сүмөлөк» кайнатуу;
- Аш берүү, ж.б.

Бул салттардын маанисин, өткөрүү эрежелерин, максаттарын ойлонуп көрсөк, баары эле эл ичинде бекем сакталып келген нарктарсыз жүрбөйт, т.а салттардын ар бири элдик нарктар менен ишке ашат, наркка таянылбаган салт- жалпы элдик же улуттук мүнөзгө ээ болбойт. Ал нарк- элдик бекем эрежелер түрүндө болуп, ал эрежелер канча мезгил өтсө да өзгөртүлбөйт. (Жаңы салттар чыгышы мүмкүн, бирок калыптанган салттар дээрлик өзгөрбөйт, Республикабыздын айрым региондорундагы бир аз айырмачылыктарды эске албаганда) Нарк жана нарктуулук, нарктарды сактоо- булар: элдик мыйзамдар, элдик конституция, адеп-ахлактык элдик кодекстер болуп саналат. Анткени эл үчүн, улут үчүн, анын ар бир жараны үчүн наркттардан өткөн улуу мыйзам болбойт. Аларды кармануу улуттун ар бир атуулу үчүн милдет. **Ал нарктарды «элдик протоколдор» деп атаса да болот.** Демек ал «элдик протокол» эч качан өзгөрбөйт жана салттар ошол «протоколдор» менен ишке ашырылат. Нарк-ал улутка тишелүү ар бир жарандын билүүсү тийиш болгон ар-намыс, ардактуу парыз жана өз улутунун өзгөчөлүктөрүн, анын бүтүндүгүн, иденттүүлүгүн билгизип, ал эрежелерди билүү жана аны сыйлоо мүнөзүн берет. Наркты билбеген адамды «наркы жок», «нарк билбеген билимсиз наадан» деп айыпташкан элибиз.

Аталардан калган асыл нарктарыбызды эске салалы. Алсак:

- Адамдык ариетти бекем тутуу;
- Улуттук аң сезимди, ар-намысты сактоо;
- Улуттук нарктарды, каадаларды, үрп-адаттарды сактоо;
- Ата Мекенди сүйүү, коргоо жана ага кызмат кылуу;
- Эл-журт алдындагы атуулдук парзын аткаруу;
- Мекендин жашыруун сырларын сактоо жана душманга дилин бербөө;
- Туулуп-өскөн таштап кетпөө;
- Ата-энени сүйүү жана урматтоо;
- Туугандын турпагы алтын деп, аларды урматтоо;
- Баш кийимди кастарлоо;
- Комузду урматтоо;
- Абийир, ар-намысты таза сактоо;
- Нанды улук тутуу;
- Ата-салтты буспоо;
- Эне адебин сактоо;
- Эне тилин коргоо;
- Табиятты коргоо;
- Улуттук кийимдерди кастарлоо;
- Улуттук тамак-аштарды жасай билүү;
- Динин, дилин башкага алмашпоо;

- Улууну урматтоо, кичүүнү ызааттоо;
- Ак никени буспоо;
- Көпчүлүк менен бирге болуу, элден бөлүнбөө;
- Кечиримдүүлүк;
- Меймандостук;
- Башка элдер менен достук мамиледе болуу;
- Арбакты сыйлоо, көзү өткөндөргө куран түшүрүү..., ж.б.

Элибизде дагы бир сөз бар, ал-«нарк-насил» деген ыйык сөз. «Улуттук нарк-насилибизди сактоо менен гана улутубуз сакталып келет» деп айтабыз. Насил деген эмне? Насил- «түп, тек, түпкү тек» деген маанини билдирет. Андай болсо, «нарк-насил» деп кош сөз түрүндө айтканыбыздын жөнү бар экен. Ал «түпкү нарктарыбыз», «аталардын наркы», «аталардан келаткан нарктар» дегенди эске салат тура.

Нарктар өз алдынча, бир жактуу түрдө жашабайт. Ал каадалар менен коштолот жана шөкөттөлөт. Каадалар - иш-аракеттердин жүрүшүндө көрүнөт, ал иштин жүрүшүн жана аны ишке ашышын мүнөздөөчү көрүнүш. Аткарылуучу ички эрежелердин системасы мына ошол каадаларды түзүп турат. **Каада нарктуу аткарылып жаткан иштердин көркүн чыгарат, каада анын аткарылышы эмес, аткаруунун ырасмысы, сыпаты, аткаруунун себеби, же себептүү натыйжа, же кандайдыр бир себептерден улам аткарылуучу иш-аракет, нарктуу ишти аткаруунун мүнөзү.** Кааданын аткарылышы нарктарды орундуу, ыктуу колдонууну жана аны билүүнү, ал тургай, адамдардын билүү даражасын, турмуштук билиминин, тажрыйбасынын деңгээлин түшүндүрөт.

Төмөндө аталардан калган каадаларды эстейли:

- карыялык кааданы тутуу-демек, карыя өзүн сөөлөттүү алып жүрүүсү;
- байбичелик каада-демек, байбиче эне адебин сактап, сынын буспай, адеп башында туруусу;
- ата-энелик наркты сактоо, уул-кызынын алдында ата-энелик милдеттерин аткаруу, аларга жакшы тарбия берүү;
- карыялык ак бата берүү-демек, карыя кичүүлөргө бата берүүсү тийиш;
- кудалык наркты сактоо, куда түшүп баруу-келин алганда жол-жобосун жасоо милдет;
- кыз оюн куруу-калыңсыз болсо да, каадасын жасоо-милдет;
- жеңе менен коштошуу-кыздын башка бүлөгө кетип жатып, эң жакын жеңеси менен коштошуусу ылазым;
- балага ат коюу, сыйлуу адамга ат койдуруу-албетте, балага жөн эле ат кое салбайт, сыйлуу, урматтаган адамга ырымдап ат койдурган;

-баланы көргөндө көрүндүк берүү-жаңы төрөлгөн наристени жөн эле көрүп коюу менен чектелбеген, ырымын жасаган;

-жээн табак кармоо-жээн келгенче жети бөрү келсин дегендей, жээн эркелеп, таекесинин тоюнда жээн табак кармоосун билдирген, бирок анын жолун жасаган;

-таекелик каада-«таеке-пир», «эр тайын тартат» деген сөз бар, андыктан, таеке жээни үйүнө биринчи келгенде тай энчилеген;

-конок каадасы-албетте, жайлоочулук жартында конокко үй ээси жатар орун даярдаганча, эшик –эликке чыгып турган;

-куда табак тартуу, уча тартуу-тойлордо куданы артыкча сыйлоо максатында уча табак өзүнчө болгон;

-улууга озунуп салам айтуу-элибиздеги улууларды сыйлоону, урматтоону билдирет, ал кичипейилдикти түшүндүрөт;

-достошуу-бул каада эң чоң каада, анткени баланын келечегин каалаган ата-эне баласы жакшы адам менен достукта жүрүүсүн каалаган, ошондуктан достоштурууда ат мингизип, чепкен жаап урматтаган;

-антташуу-антташуунун да каадалары көп болгон, ал каадалар анттын бекемдигин билдирген;

-нике кыюу-бул дагы бир катар ырасмылары менен аткарылган, жол-жоболору сөзсүз аткарылган;

-бала төрөлгөндө сүйүнчүлөө жана сүйүнчү берүү- сүйүнчүлөө –бул, мыйзамдуу бала төрөлгөнүн элге жарыялоо болгон, сүйүнчүлөбөө - демек, балынын төрөлүшү мыйзамсыз сыяктуу сезилген, а сүйүнчүлөгөндө анын сүйүнүчүн бөлүшүү, ырымдап бир нерсе берүү-нарктуулук болгон;

-жуучулукка баруу-жуучулукка баруу-кудалардын алгачкы тааныштыгын ишке ашырган, «куда болгочо, кул-бийинди сураш, куда болгон соң, кул да болсо сыйлаш» деген ошондон;

-жаш келин келгенде көшөгө тартуу-албетте, бул келин келгендеги ага жасалган алгачкы урмат-сый, болбосо, жайдак жерге отургуса салуу-ыксыз жорук, уялып-тартынып турган жаш келинди тоо шартында көшөгө тартып киргизүү- ылайыктуу иш болгон;

-келинди отко киргизүү-тоо шартында оттук чагып от тутантуу, боз үйдө от кармоо байыркы кезден эле кыйын болгон, ошондуктан жаңы куралган үйгө от берүү-турмуштук эстафета сыяктуу эле; андай шартта жаңы келген келин уялбай келип турсун, жаңы үй ээси өзүнчө түтүн булатсын деп, очогуна от берген, ал иш-чара дагы өз ырасмысы менен аткарылып, кийин кадимки турмуштук каадага айланган;

-кыздын төркүлөп келүүсү-тоолуу шартта жаш-аялмет үй-бүлө шартында ата-энесине барып, кыз саан, кээде минги сураган, бул учурда ата-

энеси кызынын сураганын берүү-чоң нарктуулукка жаткан; (төркүнгө келген кыз үйдүн эң сыйлуу, түндүктөн нур түшкөн жерге отургузулган, «төркүн» сөзү ошондон келип чыккан);

-балага энчи берүү-баланы үйлөнтүп-жайлантип, өзүнчө түтүн булатып бөлүүдө энчи сөзсүз берилген;

-жар-жар айтуу-уулду үйлөнтүп, кызды турмушка узатууда-жар-жар айтуу- акыл-насаат айтуу мүнөзүндө өзүнчө каада болгон;

-устуканды аксакалдатып тартуу-бул каада дагы элибизде туруктуу аткарылат, анткени сыйлуу тамак алдыга келгенде ар ким эле табакка кол салып ирээтсиз каалаганын алып жеп кириши туура эмес, осол иш, ошондуктан, адегенда аксакал адамдын ооз тийүүсү, андан соң устукандарды аксакалдатып тартуу- мыйзамдуу;

- адам көзү өткөндө жакынына угузуу- бул дагы элибиздин көңүлүндө аяр сакталган каада, анткени жакыны көзү өтсө, аны жөн эле одоно айтып койгон эмес, жумшартып, көңүл оорубаган мүнөздө билдирген (эвфемизм);

-маркумга үн чыгаруу, куран окутуу – көзү өткөн жакын адамы үчүн кайгыруудан, аны о дүйнө азабынан сакта деп кудайга жалынуудан улам ыйлоо, үн чыгаруу, ал үчүн куран окуу – албетте, чоң гумандуулук ... ж.б.

Адам болгон соң, төмөндөгүдөй терс каадалар да кездешет, адар: кекирейүү, менменсинүү, текеберчилик, төрөпейилдик, ж.б. Кызмат адамдары, мансап күткөн кээ бир адамдар ушундай терс каадаларды күтүп алышат. Буларды элибиз «Каадаланып калыптыр, каада күтүп калыптыр, каада билбеген каадасыз» деп айыпташкан.

Үрп-адаттар - кылымдар бою кайталанып адат болуп калган туруктуу мүнөздөгү иш-аракеттер. Анын өзгөчөлүгү дал мына ушундай, туруктуулугунда, милдеттүүлүгүндө. Үрп-адаттар улуттун ар бир мүчөсү үчүн бирдей милдеттүү жана анын иденттүүлүгүн билгилүүчү да менталдык мүнөз. Анткени ар бир нарк да, каада дагы мына ошол адатка айланган көрүнүштө кайталанып отуруп, дайыма жана туруктуу аткарылуучу милдет-парыз катары бекемделип келген. Үрп-адат мына ошонун турмушта бекемделиши, алардын адатка айланышы. Демек элдик үрп-адаттар күндөлүк турмуш-шартка ылайык өткөрүлүүчү эрежелер экенине көңүл бурсак болот:

-жаңы төрөлгөн баланы оозантуу;

-көчкөндөргө «көч көрктүү болсун!»- айтуу;

-көчтүн жолун тосуп, ак оозтийгизүү;

- конуш чалуу;

-өрүлүктөө;

-кудага аркан тосуу;

- келиндин тергөөсү;
- келин жүгүнтүү;
- баланын кыркын чыгаруу;
- жаңы төл оозтийгизүү;
- ширге жыяр ичүү;
- ажырашар аяк берүү;
- улуу киши балага устукан берүүсү;
- мал сойгондо бата кылуу;
- мал сойгондо «кол кесер» алуу;
- мергенчиден «шыралга» суроо;
- дыйкандан «кепсен» алуу;
- баланын мүчөлүн чыгаруу;
- маркумдун үчүлүк, жетилик, кыркылык (элүү күндүк) куран окутуусун өткөрүү;
- маркумдун сөөгүн жуушу;
- аялдын карасын алуу;
- эң жакын адамы маркумду жайына коюусу...

Ошону менен бирге, терс адаттар: кошоматчылык, уурулук, ушакчылык, саткынчылык, жалганчылык, антты бусуу, каралоо, ж.б. болуп саналат.

Кээде каадалар аткарылбай калышы мүмкүн, кааданы билбегендер аны аткарбай коюусу мүмкүн, кээде өзгөргөн түрдө да аткарылышы ыктымал, албетте, бул туура эмес. А үрп-адаттар, көпчүлүк учурда, аткарылбай калбайт, анткени алар элдин күндөлүк турмуш-шарттарына жакындыгы жана ошонун өзүнө алынгандыгы менен айырмаланат. Ошон үчүн да каада жана үрп-адаттар аркылуу да улуттун иденттүүлүгүн баамдоого болот.

Ырым-жырымдар - тоолук кыргыздын канына диний ишенимдери менен бирге орноп, айрым мистикалык түшүнүктөр менен коштолуп, күндөлүк турмушуна бекемделген. Салттуу иш-аракеттерде, каадаларда, адаттарда бул көрүнүш да кадыресе көнүмүш катары сакталып калган. Эмесе, ошол элдик **ырым-жырымдардан мисал келтирели, алсак:**

- түлөө өткөрүү;
- туулган жердин топурагын түйүп кетүү;
- башынан суу айлантып чачуу;
- өпкө чабуу;
- канат чабуу;
- балага жаңы кийим кийгизгенде ырымдоо;
- жаш келинге ак жоолук салуу;
- бала корккондо «апаптоо»;

- таңкы ырыскыны таштабоо;
- жолго чыгаарда тамакты таштабоо;
- ооруган адамдын абалын эртең менен суроо;
- арча түтөтүү;
- үйгө же мазарга шам жагуу;
- киринелөө;
- тишти дарымдоо;
- музоону кылоолоо....

Ушулардан улам төмөндөгүдөй жыйынтык пикирге келүүгө болот:

Салт- салт- «жалпы элдик мүнөздөгү» менталдык эрежелердин системасы, ал өзүнө нарк, каада, элдик үрп-адаттарды камтыйт жана ырым-жырымдар менен коштолуп турат.

Нарк жана нарктуулук- булар: элдик мыйзамдар, элдик конституция, адеп-ахлактык элдик кодекстер болуп саналат. Эл үчүн, улут үчүн, анын ар бир жараны үчүн наркттардан өткөн улуу мыйзам болбойт. Аларды кармануу улуттун ар бир атуулу үчүн милдет жана парыз. Ошондуктан, нарк улуттук идеологиялык маселе катары көрүнөт жана анын негизин ээлейт.

Каада- учурга жана заманга жараша өркүндөтүлүп, байып туруучу жөрөлгөлөр, салт менен нарктын ишке ашуусунун мүнөзү, этикалык жагы.

Үрп- адаттар – жакшы жөрөлгөлөр менен улам толукталып туруучу жорук-жосундар. Адатта, аларды каада-салттарды ишке ашыруу учурунда аткарылуучу күндөлүк турмуштук туруктуу жана милдеттүү көнүмүш иш-аракеттер десек болот. Ошондон улам, үрп-адаттар оң жана терс болуусу мүмкүн, демек ал- оң мүнөздөгү да, терс мүнөздөгү да адаттар болот дегендик. Аны бирөө жасайт, калганы кайталайт, улантат, ал тургай андан ашырат, ошентип көпчүлүктөн жалпы элдик мүнөзгө өтүп кетет. Ошон үчүн эл ичинде ылайыктуу адаттар бар, ылайыксыз адаттар да бар. Алардын ылайыктуу же ылайыксыз адаттар экенин мезгил сынайт, мезгил өткөн сайын тандалат, айрымдары унутулат, айрымдары жаңырат, айрымдары эл ичинде жашап калат. Жашап калгандары милдеттүү жана туруктуу ишке ашырылып келе берет.

Мисалы, бүгүнкү күндө куда тосууда «түштөндүрүү» деген жосун, адат башталды, башталмак турсун, жалпы элдик мүнөздөгү адатка өтүп баратат. Албетте, ал түбөлүктүү болбойт, анткени «түштөндүрүү» адаты-ысырапкорчукка гана алып барат.

Ушулардан улам жана алардын (салт, нарк, каада, үрп-адаттардын, ырым-жырымдардын) мүнөзүнүн туруктуулугун далилдүү бериш үчүн дагы бир мындайча анализ жасап көрөлү. Мисалы, кайсы нарктуу көрүнүштөргө жараша кандай каадалар жана үрп-адаттар аткарылат же жасалат?

1.Мекенди сүйүү, ага ак кызмат кылуу-бул улуу нарк, кыргыз элинин бардык нарктуу иш-аракеттеринин башында турган **асыл нарк, насил.** Ал эми, Мекенди коргоо үчүн жоокер берген антына бекем туруусу, Мекен чегинде кызмат кылуу («Эр жигит –эл четинде, жоо бетинде»), Мекен үчүн канын төгүү, Мекен үчүн жанын берүү («Жатып өлгөнчө, атып өл», «Үйдө өлгөн-жаман ат, жоодон өлгөн салтанат»)…ж.б. –булар жоокер үчүн элдик **каадалар.**

Ал каадалар эл тарабынан бекемделген, сөзсүз аткарылууга тийиш болгон элдик бүтүмдөр, протоколдор.Аларсыз жогорудагы атуулдук асыл нарктар жүзөгө ашпайт. Ошону менен бирге: жоокердин кол башчыга берилүүсү, кол башчынын тапшырмасын эки кылбай аткаруусу, берилген куралын сактоо, аны башкага бербөө, жоокердик тартипте бекем сактоо, ж.б. иштери-калыптанган жоокердик элдик **адаттар.**

2.Меймандостук-элибиздин асыл нарктарынын бири. Ал эми, меймандостукту билдирүүчү кандай нарктуу көрүнүштөр бар? Мисалы: конок күтүү, коноктун атын алуу, конокту үйдүн сыйлуу жерине отургузуу;

- Улуттук наркка жараша –урмат-сый көргөзүү, конокту атказуу…Мына булар –**элдик каадалар** болуп саналат, т.а. мейман күтүүдө жана тосууда сөзсүз аткарылууга тийиш болгон иш-аракеттердин мүнөзү.

Ошону менен бирге: союш союу, дасторкон жасалгалоо, союлган малдын башын улууга (же жаш адамга) тартуу, ийилип, оң кол менен чай сунуу, тамактын чүйгүндүүсүн берүү, кетип жатканда куттуу үйдөн куру чыгарбоо…Булар- эл ичинде дайым аткарылып келе турган, калыптанган элдик **адаттар.**

3. Улууну урматтоо, кичүүнү ызааттоо-бул элдик улуу нарктарыбыздын бири. Ал эми: улууга озунуп салам айтуу, акыбалын сурап, атайын барып учурашуп туруу, улууга акаарат кеп айтпоо, кичүүнү кичүү экен деп басынтпоо- ж.б. сыяктуу сапаттар- **элдик каадалар** болуп саналат.

Ошону менен бирге: улууга сыйлуу буюмду тартуу кылуу, улуунун колунан оорду, жеринен жеңилин алып, жардам берүү-ж.б. мамилелер- булар калыптанган элдик **адаттар** болуп эсептелет.

Демек, булар мына ушундай сыпатта элибиздин жашоосунда дамаамат мыйзамдуу түрдө аткарылып келет. Ушунусу менен элибиз өзүнүн элдүүлүгүн жоготпой сактап келатканы жалган эмес.Алар, жогоруда айтылып кеткендей, элибиздин менталдык дүйнөсүн түзүп, идеологиясын түптөп, философиясын аныктап турат. Аны билишибиз жана сыйлашыбыз, көөнөртпөй сакташыбыз керек. Жаман адаттарыбыз болсо арылып, жакшы адаттарыбызды, нарктарыбызды жана каадаларыбызды сактообуз, аларды унутпай улантуубуз – биздин кыргыз ата, кыргыз энебиздин алдындагы ыйык милетибиз.Ошондой жакшы салттарыбыз, нарктарыбыз, каадаларыбыз жана

үрп-адаттарыбыз менен ырым-жырымдарыбыз туруктуу аткарылганда гана элибиз адеп-ахлактуу, маданияттуу жана келечектүү болот –деп үмүт кылалы!

МАЗМУНУ

Баш сөз.....	
1. ТУУГАНДЫК МАМИЛЕЛЕР.....	
2. ЖУБАЙЛЫК МАМИЛЕЛЕР.....	
3. КУДАЛЫК МАМИЛЕЛЕР.....	
4. ДОСТУК МАМИЛЕЛЕР.....	
5. КОНОК КҮТҮҮ МАМИЛЕЛЕРИ.....	
6. УЛУТТУК ТАМАК-АШКА БАЙЛАНЫШТУУ АЙТЫЛГАНДАР.....	
7. ӨНӨР БАГЫТЫНДА.....	
8. АДАМДАРГА СЫПАТТООЛОР.....	
9. АДАМДАРДЫН ӨЗ АРА БЫК МАМИЛЕЛЕРИ.....	
10. МАЛ-ЖАНГА БАЙЛАНЫШТУУ АЙТЫЛГАНДАР.....	
11. УЛУТТУК ОЮНДАР.....	
12. УЛУТТУК КИЙИМ – КЕЧЕЛЕР.....	
13. УЛУТТУК ИДИШ-АЯКТАР, ЭМЕРЕКТЕР жана УСТАНЫН КУРАЛДАРЫ.....	
14. АДАМДЫН ЖАШ-КУРАГЫНЫН АТАЛЫШТАРЫ.....	
15. ЖЫЛ МЕЗГИЛДЕРИНЕ, ЖЫЛ ЭСЕБИНЕ ЖАНА АЙЛАРГА БАЙЛАНЫШТУУ АЙТЫЛГАНДАР.....	
16. ЭЛДИК ӨНӨРЛӨРДҮН ТҮРЛӨРҮ.....	
17. КААДА-САЛТТАР, ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАР.....	
18. Кыргыз элинин тыюу, буюруу жана ырым сөздөрү (элдик үлгүлөрдөн).....	
19. САНДАРГА ЖАРАША АЙТЫЛУУЧУ ЭЛДИК ТҮШҮНҮКТӨР.....	
20. Кыргызча чен - өлчөмдөрдү туюндурган түйүндүү сөздөр.....	
21. Элдик нарктуу түшүнүктөр тууралуу аңгемелер.....	

Пайдаланылган адабияттар:

1. «Манас», «Семете», «Сейтек» үчилтиги; эпосу
2. А.Акматалиев, китепте: «Ата-бабалар табериги», Б., 2011-ж.
3. А. Оморов, китепте: «Ата-бабалар табериги», Б., 2011-ж
4. «Ата-бабалар табериги», Б., 2011-ж.
5. М.Өмүрбай, «Ай аттарынын кыргызча маанилери же кыргызча жылдыз эсепчилик», «Кыргыз туусу» гезити, 2013-ж, июн айы
6. Т.Жумаев, «Күн-Ай календары же «арсар күндөр» жөнүндө баян», «Кутбилим», 2007, январь.
7. К. Ашымбаев, «Асыл ойлор антологиясы», Б., «Турар», 2018
8. К.Юдахин, Кыргызча-орусча сүздүк, Б., «Шам», 2000.
- 9.Х.Карасаев, «Өздөштүрүлгөн сөздөр», сөздүк,Ф., 1986
10. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү», Б, 2015, 1-2-китеп
11. С.Рысбаев, «Сөз жөнүндө дастан», Б., 2016.
12. С.Рысбаев, Б.Абдухамидова, «Рабаят, элдик педагогика- балдарга», Б., 2010.
13. С.Рысбаев, К.Ибраимова, «Аталар табериги», Б., 2016
14. С.Рысбаев, «Мектеп окуучуларына этнографиялык билим берүү маселелери», Б., Республикалык 23-педагогикалык окуунун материалдары, 2008

